

SZENDE KATALIN

Gyermekek, testvérek, házastársak

Családi viszonyok és örökösödési szokások Eperjesen
a középkori végrendeletek tükrében

A háttér és a keretek

„Jó nővérem, nem kívánok semmit kapni a javaidból, rendelkez velük tetszésed szerint.” A Sztropkón élő Márk e szavait nővére, az eperjesi *honestia domina Margaretha Thicznerin* idézte végakaratóban annak indoklásául, miért nem hagyott bátyjára semmit ingó vagy ingatlan javaiból. Többi testvére közül nővérenek, Sophia Eylerinnek hétköznapi köpenyét, egy közepes tányért, fél aranyforintnyi pénzt, kalapját, egy dunyhát és egy fátylat adott, míg jobbik fátyla másik nővérét, Osannát illette, többi fátylán és fehérneműin pedig a nővéreknek meg kellett osztozniuk. Mostohafivérének, Istvánnak, Orbán tímár fiának a dunyháját, egy nagypárnát, egy kispárnát és egy lepedőt hagyott, továbbá egy negyed vég vásznat, valamint egy háromnegyedes és egy negyedes ónkannát.¹ Férjéről és gyermekekről nem tett említést, készpénzvagyonnal nem rendelkezett. Kegyes hagyatékait bundájának, kapcsos kék köpenyének és két ruhájának eladásából kívánta fedezni, illetve azokat a pénzösszegeket adományozta tovább, amellyel neki is tartoztak. 17 forintot érő házának vételárából 7 forinttal még hátralékban volt; a ház majdani eladásából származó bevételt egyébként halotti misék (*requiem*) mondatására szánta. Ez volt egy 1511-ben elhunyt eperjesi özvegyasszony életének anyagi javakban kifejezhető mérlege.

A testamentum érzékelteti, hogy Margit asszony a testvéreinek szánt adományok kiválasztásában lehetőségei végső határáig elment, és hogy feltehetően vagyonosabb bátyja a testvéri szeretet és méltányosság jegyében járt el, amikor lemondott az őt megillető örökrésről. Az idézett rendelkezések kapcsán azon-

1 Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 229406 (1511. július 8.). Az eperjesi testamentumokra a továbbiakban DF számaik alapján hivatkozom. Az eperjesi városi levéltár jelzetei, valamint a testamentumok pontos keltezése visszakereshető a tanulmány végén függelékben közölt konkordanciajegyzékben, és ennek alapján *Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város levéltára. Szeged, 1931. forráskiadványának oldalszámai is azonosíthatók (vö. 8. j.). A város végrendelezési szokásaihoz lásd *Szende Katalin*: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. Bp. 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32.) 77–78.

ban több olyan kérdés is felmerül, amelyekre nem kapunk azonnali választ: Miért részletezte ilyen alaposan a testvéreinek szóló adományokat, beleértve a nem öröklő fivér kijelentését is? Miért éppen ezeket a javakat szánta fivérének és nővéreinek? Milyen következtetéseket vonhatunk le az örökösödési szokásokra vonatkozóan, ha nemcsak ezt az egy végrendeletet vesszük figyelembe, hanem valamennyit, ami a középkori Eperjesről fennmaradt? És végül: az eperjesi források alapján kialakuló kép hogyan viszonyul a más városok vizsgálata során tapasztalt jelenségekhez?

Eperjes eddigi kutatottsága alapján ideális helyszínnek tűnik egy ilyen irányú vizsgálat elvégzéséhez. A város viszonylag jó állapotban fennmaradt levéltárának középkori anyagát a fiatal Iványi Béla rendezte 1908 és 1912 között, és már azokban az években több rész tanulmányt publikált a frissen feltárt anyag alapján.² A teljes anyag kivonatos közlését 1931-ben jelentette meg Szegeden,³ de még azután is visszatért az eperjesi témákhoz, elsősorban a lakosság etnikai összetételének vizsgálatához.⁴ Eperjes társadalmáról már eddig is többen közöltek részletes elemzéseket. A város történetéről rendelkezésre áll egy 1965-ben szerkesztett kétkötetes monográfia⁵ és egy, a 15. századi adójegyzékek alapján készített társadalmi-statisztikai tanulmány.⁶

Iványi Béla, majd Ferdinand Uličný és Alžbeta Gácsová az egész városra kiterjedő, nagy léptékű képet vázoltak fel. Az eperjesi testamentumok, amelyek kevésbé átfogó, de a részletekre jobban kiterjedő mikroelemzésre adnak lehetőséget, szintén nem kerültk el a kutatás figyelmét: Iványi már 1909-ben közzétette a város ún. végrendeleti könyvét,⁷ amely az egyházi adományokat kivonatosította az egyedileg lejegyzett végrendeletekből, majd a levéltár állományának ismertetésekor minden egyes darabról regesztát, kivonatot vagy kivételes teljes szövegű közlést jelentetett meg.⁸ A testamentumok egyes – elsősorban kultúr-, jog- és egyháztörténeti szempontból fontos – adatait számos résztanul-

2 *Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város jegyzőkönyve 1424–1509. Történelmi Tár X(1909) 118–133., 161–184. (= *Iványi B.* 1909a); *Uő*: Vázlatok Eperjes szabad királyi város középkori jogéletéből, Századok 43(1909). 218–231., 281–297. (= *Iványi B.* 1909b); *Uő*: Az írás és könyvek Eperjesen a XV–XVI. században. Magyar Könyvszemle 19(1911) 132–146., 215–226., 301–318.

3 *Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város levéltára. Szeged, 1931. (= *Iványi B.* 1931.)

4 *Iványi Béla*: A középkori Eperjes magyarsága. Szegedi Füzetek I(1934) 85–97., 169–175., 263–274., ill. klny 1–33.; *Uő*: Das Deutschtum der Stadt Eperies im Mittelalter, Südost-Forschungen 5(1940) 361–402.

5 *Dejiny Prešova I–II.* Szerk. Imrich Sedlák. Košice, 1965. (A vonatkozó rész Ferdinand Uličný tomlából: I. 58–107.)

6 *Alžbeta Gácsová*: Spoločenská štruktúra mestá Prešova v 15. storočí a v prvej polovici 16. storočia. Historický časopis 18(1970) 347–378.

7 *Iványi Béla*: Eperjes város végrendeleti könyve, Történelmi Tár X(1909) 438–449. (= *Iványi B.* 1909c).

8 *Iványi B.* 1931. Sajnálatos módon a közlésben a kihagyásokat semmilyen formában nem jelölte. Ezt témánk szempontjából különösen fontos szem előtt tartani, mert a közlésből több esetben érthetetlen következtetéssel éppen a családon belüli adományok tételei maradtak ki. Ezért a teljességre törekvő feldolgozásnál feltétlenül kézbe kell venni az eredeti szövegeket is.

mányában hasznosította. A jelen sorok szerzője a soproni és pozsonyi végrendeleti anyagból levonható társadalomtörténeti tanulságok és a bennük említett tárgyi hagyatékok elemzésekor használta fel összehasonlító anyagként az eperjesi végrendeleteket.⁹ Ennek előtanulmányaként foglalkozott a három városból fennmaradt testamentumok helyével a középkori magyar és az európai joggyakorlatban.¹⁰ Legutóbb Marcela Domenová jelentetett meg egy tanulmányt az eperjesi végrendeletek diplomatikai és tartalmi elemzéséről.¹¹ A munka nem reflektál a végrendeletekkel és a végrendelkezési joggal kapcsolatos újabb magyarországi és nemzetközi kutatásokra, de leíró jellegű oklevéltani megállapításai helytállóak. A testamentumok fennmaradásának mikéntjéről korábban magam is megemlékeztem, a városi levéltárak működésének összefüggésében pedig Majorossy Judit elemezte azokat.¹²

Tanulmányom előzményeként azonban nemcsak az eperjesi testamentumokkal kapcsolatos eddigi irodalomra szeretnék támaszkodni, hanem a pozsonyi és soproni végrendeletekből levont, a családszerkezetre és az örökösödési szokásokra vonatkozó korábbi megfigyeléseimre is.¹³ Az ingóságok továbbörökítésének vizsgálata során világossá vált, hogy a történeti Magyarország egy másik régiójában fekvő, azonos jogállású város hasonló forrásanyagának felhasználása új megvilágításba helyezheti a nyugati határvidéken tapasztalt jelenségeket. Az anyagi kultúrára koncentráló elemzés több tárgycsoport (ékszerek, edények, ruházat, ágyneműk, mezőgazdasági termékek – hogy csak a legfontosabbakat említsem) anyagának egybehangzó tanúsága szerint azt az eredményt hozta, hogy Sopron és Pozsony között inkább mennyiségi, a nyugati határszél városai és Eperjes között minőségi különbségek figyelhetők meg a birtokolt tárgyak számában, értékében és választékában.¹⁴

Önként adódik a kérdés, hogy a családon belüli viszonyok, az egyes családtagok említésének rendszeressége, és ezek alapján a családon belüli örökösödési rend mutat-e hasonló jellegű eltéréseket. Figyelembe kell természetesen venni, hogy az Eperjesről fennmaradt középkori végrendeletek száma meg sem közelíti a pozsonyiakét (közel 900), és a soproniak számának (314) is kevesebb, mint a fele, összesen 123 darab. Befolyásolhatja az összképet az is, hogy a három vizsgált város közül a legkisebb népességű Eperjesen kezdődött el legkésőbb a rend-

9 *Szende Katalin*: Ezüstöv, rókaprém, vászonlepedő. Viselet- és textilkultúra a késő középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. Századok 137(2003) 405–458.; *Szende K.*: Otthon a városban i. m.

10 *Szende Katalin*: A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban. Sopron, Pozsony és Eperjes példája. Soproni Szemle 53(1999) 343–356.

11 *Marcela Domenová*: Prešovské testamenty do roku 1526. (Diplomaticko-obsahový rozbor.) *Historica Carpatica* 33(2002) 29–68.

12 *Judit Majorossy*: Archives of the Dead: Administration of Last Wills in Medieval Hungarian Towns. Krems, 2003. 13–28. (*Medium Aevum Quotidianum* 48.)

13 *Szende Katalin*: Családszerkezet és örökösödési szokások a késő középkori Sopronban és Pozsonyban. *Levéltári Közlemények* 68(1997) 77–98.

14 *Szende K.*: Otthon a városban i. m. 234–236.

szeres végrendelezés: néhány szórványos eset után csak 1461-et követően vált gyakoribbá a testamentumok készítése, és igazából a 16. század elejére stabilizálódott az írásos testálás szokása. Ennek ellenére a kelet-felvidéki város végrendeletei is adatgazdag, összehasonlításhoz különösen hasznos, önálló következtetések levonására is alkalmas anyagot jelentenek. A fennmaradt 123 végakarat természetesen csak a lakosság töredékének végrendelezési szokásait tükrözi. A Mohács előtti 30 évben a testálók arányszáma a sopronihoz hasonló képet mutatott. Az 1600-ra becsült felnőtt lakosság számot a 96 db, 1495 és 1525 között kelt testamentummal összevetve kerekén 6%-os testálási arányt kapunk, amely csak csekély mértékben marad el Sopron 6,3%-os eredményétől.¹⁵

A testálók körének további bontásakor azt láthatjuk, hogy a három vizsgált városban a nők részesedése Eperjesen mutatja a legnagyobb értéket (45,1% a soproni 32,1, illetve a pozsonyi 38,4%-kal szemben). Közülük az önálló családfőként nem tevékenykedő asszonyok jóval kevésbé érezték szükségét végakaratuk írásos kinyilvánításának. Ehelyett a nők férfiak után az özvegyasszonyoké volt a második leggyakoribb családi állapot. A házaspárok együttes testálása egyik városra sem volt jellemző, ehelyett Eperjesen néhány, egymás javára tett kétoldalú örökösödési megállapodással találkozunk.¹⁶

A végrendelezők foglalkozás szerinti megoszlása sem mutat teljesen egységes képet a három vizsgált településen. Kézműves- vagy szolgáltató mesterséget Pozsonyban 224, Sopronban 80, Eperjesen 37 végrendelet hátrahagyója üzött. Számarányuk az összes végrendelezők között Pozsonyban és Sopronban (25,4, illetve 25,5%) kismértékben, Eperjesen (30,3%) jóval meghaladja az iparosok városbeli arányát, de ez utóbbi helyen a bizonytalan foglalkozásúak között valószínűleg több a gazdálkodó. Ez a kézművesek hátrányára módosíthatja az arányt. Az iparos-végrendeletek Pozsonyban 39, Sopronban 23, Eperjesen 21 foglalkozási ág között oszlanak meg. Eperjesen az „elvárható” öt mészáros és három vászonszövő, illetve -fehérítő mellett (ezt bizonyára jóval többen újték háziiparként, mellékfoglalkozásban) jelentős a hat kádár a testálók között, akik részint a helyi sörfőzők, részint a hegyaljai bortermelők számára is szállítottak. A többi 18 mesterséget – amelyek talán az egy olajütő kivételével a legalapvetőbbek közül valók – egy-két végrendelező képviseli. A gazdálkodók (itt főleg a gabonatermesztés jön számításba) 25,5%-os részesedése az eperjesi testálók között viszont jóval alacsonyabb valós arányuknál. Ez inkább az írásbeliség iránti igény hiányára és csak kisebb részben a vagyontalanságra vezethető vissza. A kereskedők között számos asszonnyal is találkozunk. A „világi értelmiségiek” annyira eltérő tevékenységekkel foglalkoztak (jegyző, deák, írnok, orvos, vámos stb.), hogy nehéz egységes csoportként értékelni őket. Kiemelésre érdemes az ide tartozók viszonylag nagy száma Eperjesen: diákok, egy iskolamester felesé-

15 Szende K.: Otthon a városban i. m. 73–78., 80–82.; valamint 4. és 5. táblázat.

16 Uo. 84–86.; valamint 6. és 7. táblázat.

ge, egy *baccalaureus* (talán szintén iskolamester) és egy *procurator* sorolható ebbe a csoportba.¹⁷

Korábbi munkáimban az eperjesi testamentumoknak a családtagokra vonatkozó adatait elsősorban arra használtam, hogy a tárgyakra a társadalmi kapcsolatokban betöltött szerepét megvizsgáljam, illetve hogy a végrendeleteket elhelyezzem a városi társadalomban. Az örökösödési szokásokkal kapcsolatban hallgatólagosan azt feltételeztem, hogy mivel mindhárom szabad királyi város a tárnoki joggal élt és a tárnokmester fellebbviteli bíróságához tartozott,¹⁸ továbbá, mivel ugyanazok a jogi kompendiumok voltak használatban,¹⁹ mindentől nagyjából hasonló elveket követtek. Néhány jelenség, mindenekelőtt az eperjesi végrendeletekben szereplő gyermekek elképesztően alacsony száma azonban, amely már korábbi munkám során is feltűnt, az adatok alaposabb vizsgálatára ösztönzött.

A család és a családtagok

A két nyugat-magyarországi város esetében azt a megfontolást követtem, hogy a szükségből erényt csinálva – más, a történeti demográfiában hagyományosan felhasznált források (anyakönyvek, népszámlálási iratok stb.) híján – minden egyéb, nagyobb sorozatban rendelkezésre álló, a családok szerkezetére adatokat vagy közvetett utalásokat tartalmazó kútfőt, így a testamentumokat is felhasználtam a középkori népesedési viszonyok jobb megismerésére. Ezt az elvet a kutatás pozitívan fogadta és a családnagyságról, valamint a házaselek közti különbségről levont következtetéseimet továbbgondolásra érdemesnek tartotta.²⁰ A kritikus továbbgondolást szeretném magam is folytatni. A jobb összehasonlíthatóság kedvéért a jelen tanulmányban is a Pozsonnyal és Sopronnal kapcsolatban használt leírási módokat és kategóriákat alkalmazom, de a korábban idézett általános szakirodalmi hivatkozásokat, valamint a végrendeletkezés megjelenéséről és a végrendeletek forrásértékéről tett megállapításaimat nem ismétlem

17 Uo. 86–90.; valamint 8. táblázat.

18 *Martinus Georgius Kovachich*: Codex authenticus iuris tavernicalis, Buda 1803.; *Štefánia Mertanová*: Ius tavernicale. Studie o procese formovania práva tavernických miest v etapach vyvoja tavernického súdu v Uhorsku (15–17. stor.). Bratislava, 1985.

19 Itt mindenekelőtt a Summa legum... c. kompendiumot és helyi kéziratait tartom fontosnak. Kiadása: *Alexander Gál*: Die Summa legum brevis, levis et utilis des sogenannten Dr. Raymundus von Wiener Neustadt, Weimar, 1926., eperjesi kézírata: *Iványi B.* 1931. 586. sz. (238–239. o.) = DF 282528. A többi hazai kéziratról: *Szende K.*: Otthon a városban i. m. 67–68.

20 *Csukovits Enikő*: Családi viszonyok a középkor végi Magyarországon. In: „Magyaroknak eleiről.” Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc. Szeged, 2000. 107–125., itt: 114–115.; *Kubinyi András*: A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái. In: A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének 2001. évi történeti demográfiai évkönyve. Bp., 2001. 105–119., itt: 108–109.; *Blazovich László*: Városok az Alföldön a 14–16. században. Szeged, 2002. 130.

meg. Elsőként az egyes családtagokra és azok öröklésére vonatkozó adatokat veszem sorra, értelmezésükre csak a „teljes” kép megismerése után teszek kísérletet.

A házasság és a házastársak

A házastárs kiválasztásának kérdéséhez az eperjesi végrendeletek ritkán adnak fogódzót. Csak két testamentumban olvashatunk utalást, amikor is mindkét alkalommal egy reménybeli anyós rendelkezett fia, illetve leánya jövődő házastársa javára. Az első esetben egy vőlegény egy kertet, a másodikban egy menyasszony egy nagy (valószínűleg ónból készült) tálat és egy asztalterítőt kapott.²¹ A példák arra mutatnak, hogy legalábbis az első házastárs kiválasztásában a szülőknek komoly befolyásuk volt, amint ezt a jogszabályok is előírták,²² de két adat alapján nem szabad általánosítani.

Bármely más középkori településhez hasonlóan Eperjesen is a házasság adta meg az élet- és vagyonközösség alapvető kereteit. Ez tükröződött azokban a végrendeletekben, amelyekben az egyik házaspár minden ingó és ingatlan vagyonát házastársára hagyta, feltétel nélkül,²³ vagy bizonyos feltételhez kötve. A leggyakoribb kikötés az volt, hogy a tovább élő házaspár fizesse ki az elhunyt adósságait és tegyen adományokat lelke üdvére. Ennek legvilágosabb megfogalmazásával Paul Cromer testamentumában találkozunk, aki úgy bízta meg feleségét, Walpurgát a fentiekkel, „amiképpen egyedülálló bizalma van benne” (*prout confidenciam in eum habet singularem*).²⁴

Gyakran hozzátették a testálók, hogy az öröklő házastárs (az eperjesi példák többségében a feleség, mivel a végrendelező asszonyok között többségben voltak az özvegyek) a reá szálló vagyont a többi törvényes örökossal együtt élvezze. Ezek alatt elsősorban a házasságból született gyermekeket értették, mert – mint a következőkben látni fogjuk – a testáló egyéb rokonságáról külön is megemlékeztek.²⁵ Más esetekben viszont a rokonság teljes kizárásával kapta

21 Osanna Halarusin, DF 229610, ill. Sophia Kutzin, DF 229745.

22 Pl. Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts. Hg. Karl Mollay. Bp.–Weimar, 1959. 395. c.

23 Pl. Stephan Hanczefay, DF 229057; Benedek mészáros felesége, DF 229230 (megjegyezte, hogy „ipsam ... non habere parentes vel propinquos”); Caspar Scholz, DF 229236; Thomas carnifex, DF 229244; Lucia conthoralis Alberti, DF 229360; Jacob Faustman, DF 229400; Hans Grauscher, DF 229411.

24 Paul Cromer, DF 229044. További hasonló rendelkezések: Gál diák, 228964; Appolonia consors Cristiani vectoris, DF 229033.

25 Pl. Gregorius Fillach, DF 229039 (felesége és rokonsága), Johannes Bogner, DF 229077 (felesége és fia), Albertus Faber, DF 229100 (felesége és bátyja), Martinus Calmar, DF 229107 (felesége és valószínűleg előző házasságából származó leánya), Gregorius Bulay, DF 229195 (felesége és fiai); Caspar Trinkenhaus, DF 229378 (felesége „cum hereditibus”); Mathias Modra, DF 229563 (felesége és apósa!); Thomas Schimpawl, DF 229581 (felesége és gyerekei); Gregorius Coron, DF 229710 (felesége és fiai).

meg a túlélő házafél a vagyont, amelyhez indokul az szolgált, hogy az oldalági rokonok vagy a közös felmenők semmivel nem járultak hozzá a szóban forgó javak megszerzéséhez.²⁶

A másik két városhoz hasonlóan itt is kiolvashatjuk a testamentumokból, hogy az egyik házafél halála miatt gyakori volt az újraházasodás. A korábbi házastársakra azonban csak olyankor utaltak, ha annak valamilyen kihatása volt a testáló vagyoni helyzetére: legtöbbször ki kellett fizetnie a volt férj vagy feleség által rendelt kegyes adományokat. Egy Barlabasch nevű férfi például 1507-ben első felesége korábbi férjének Szőcs Simonnak a testamentuma ügyében megjegezte, hogy nem emlékezett pontosan, vajon a férfi 10 vagy 20 aranyforintot hagyott-e a város plébániatemplomára. Tízet már korábban kifizetett, de a bíró további tíz aranyat követel tőle, ezért kéri, hogy a testamentum végrehajtói nézzék meg az eredeti szöveget, és aszerint járjanak el.²⁷

Szintén megoldandó helyzetet jelentett egy új házastárs belépése a vagyoni közösségbe. Ilyen esetben több példát is találunk arra, hogy elkülönítették a házastársak korábbi személyes vagyonát, valószínűleg a későbbi rokoni igények jobb behatárolása céljából. Ez még a 15. században is valószínűleg jórészt a szokásjog által szabályozott szóbeliség útján történt, a házaselek vagyonának részletes rögzítését tartalmazó házassági szerződéseket e korból még nem ismerünk. Az írásbeliség térhódítását ezen a téren is előmozdították a testamentumok feljegyzései. Jacob Jak kiemelte, hogy a ház és föld, „amelyet a feleség pénzéből vettek” (*empta de pecuniis uxoris*), kizárólag az asszonyra szálljon, és csak a többi javak elosztásába vonják be a rokonokat is.²⁸ Petrus Fleyscher azt rögzítette, hogy felesége, Margaretha, előző férje vagyonából hozott magával 53 forintot és 40 hold szántót.²⁹ Johannes Hutter második felesége az összeházasodásuk miatt fölöslegessé vált házának eladásából 18 forinttal járult hozzá a család vagyonához,³⁰ a már megözvegyült Franciscus Mild viszont azt hangsúlyozta, hogy kegyes adományait „a saját, feleségéhez hozott pénzéből” (*de pecuniis suis ad conthoralem comportatis*) tette.³¹

26 Stephanus Faber, DF 229639: bátyjait kizárja, mert a teljes vagyont a feleségével „suis propriis sudoribus elaborassent”. További példák a rokonság kizárására: Gregorius Seecz, DF 228627; Elizabet consors Andree, DF 229035; Ambrosius Withes, DF 229620. Vö. a Sopronból és Pozsonyból származó hasonló példákra: *Katalin Szende*: „...mit Irer trewen Arbait geholffen”. *Frauen und Handwerk in mittelalterlichen Testamenten*. In: „Was nützt die Schusterin dem Schmied?": *Frauen und Handwerk vor der Industrialisierung*. Hg. Katharina Simon-Muscheid. Frankfurt–New York, 1998. 85–97., itt: 92–93.

27 Providus Barlabasch, DF 229300. Szőcs Simon testamentuma sem eredetiben, sem a városi végrendeleti könyv kivonatai között nem marad ránk. További példák az előző házastárs rendelkezésének végrehajtására vagy megerősítésére: Helena Stephani procuratoris, DF 228816; Cristan Lichtener, DF 228958; Gregorius Fillach, DF 229039; Gregorius Bulay, DF 229195.

28 Jacob Jak, DF 229106.

29 Petrus Fleyscher, DF 229305.

30 Johannes Hutter, DF 229766.

31 Franciscus Mild, DF 229627. Ugyanakkor néhai felesége elzálogosított ruhadarabjait a gyermekek számára anyai örökrészükből rendeli visszaváltani.

Habár egy esetben sem találunk adatokat a házasságkötés időpontjára, nemegyszer az a kései olvasó benyomása, hogy a testáló éppen érvényben levő házasságát nem sokkal a végrendekezés előtt kötötték. Egyrészt az utalhat erre, hogy még nem egyesítették a két házasság vagyonát. Thomas Calmar neje, Gertrud, aki újránházasságát követően is előző férje után Andre Binderin néven szerepelt, leírja, hogy férje „a [fő]utcában eladott házát a javaihoz hozzatette [vsz. az árát], a férj szántó földjei azonban még a kezén [a birtokában] vannak” (*domum suam in platea venditam ad bona sua comportasset, iugera tamen ipsius mariti adhuc pre manibus haberentur*).³² Másrészt az is a házasságkötés óta eltelt idő viszonylagos rövidségét mutatja, hogy nem került még sor közös szerzeményű vagyon felhalmozására, és ezért a házastárs szinte teljesen kimaradt a vagyon megosztásából, vagy csak néhány kisebb értékű ingóságot kapott „emlékbe”. Magdalena Grefen például csak két ruhát és egy bundát hagyott férjére, míg házát teljes egészében egyházi adományokra szánta.³³ Még rosszabbul járt Codatz Gál, akinek felesége, Erzsébet fele vagyonát az eperjesi Szt. Miklós-templomra hagyta, negyedét nővérére, az utolsó negyedrészt pedig misék mondatására rendelte. A végrendekezésnél is jelenlévő férj semmiből nem részesült, mégsem tiltakozott az elosztás ellen.³⁴ Hans Richter szintén felesége jóváhagyásával rendelkezett úgy, hogy fél háza a Szt. Miklós-templomra szálljon, ruháit pedig három bátyja között osszák el. Az asszonyra csak azt hagyta, hogy élete végéig háborítatlanul lakhatott az említett házban.³⁵

Bonyolultabb volt a helyzet, amikor az új házastársnak az előző házasság(ok)ból származó gyermekekkel kellett osztozniuk az örökségen. Néhány testamentumban az örökagyó maga állapította meg a két fél közötti arányokat. Georg Pinter felesége, Dorothea önneműit, valamint házának életfogytig tartó hasznélvezetét hagyta férjére, míg szántó földjét és más ingó és ingatlan javait gyermekei kapták.³⁶ A már említett Gertrud Binderin fő örökösének fiát tette meg, akinek azonban „a város szokása szerint” valamit kellett juttatnia az új férjnek, Thomasnak is.³⁷ Más esetekben a „város bölcseinek belátása szerint” a tanácsnak kellett osztályt tenni.³⁸ Sigmund Rosenberger viszont a viták elkerülésére úgy határozott, hogy a kiskorú lányára hagyott 31 aranyforint készpénzt, ha

32 Gertrud Binderin, DF 229591. Ez a testamentum 1519-ben kelt. Az asszony előző, 1515-ös testamentumában már utalt a vagyonmegosztás városi kézbe adására (ld. 37. j.).

33 Magdalena Grefen, DF 229390.

34 Codatz Gal neje, Elisabeth, DF 228883.

35 Hans Richter, DF 228922.

36 Dorothea, Georg Pinterin, DF 229520.

37 Gertrud, Andre Binderin, DF 229471.

38 Pl. Johannes Maschfel felesége és közös gyermekük, illetve az előző házasságából származó fia és leánya között, DF 229386; Sophia Kutzin fiait tette meg főörökösnek, férjének pedig „a tanácsurak ítélete és megítélése szerint” (*pro sententia et iudicio dominorum consulum*) juttassanak, DF 229733; Johannes Hutter szintén a tanácsra bízta a felesége és az előző házasságából született fia közti osztálytételt, DF 229766.

felesége újrահázasodna, a tanács vegye magához és kezelje, „amíg említett leánya nagykorú nem lesz” (*ad annos pubertatis prefate filie sue*).³⁹

A túlélő feleség gyámság alá helyezéséről mindössze két esetben rendelkeztek. Jacobus Pinteck feleségét és fiait „tekintetes Michael Belß és Valentin Krysche felügyelete/gyámsága alá rendeli” (*circumspecto Michaeli Belß et Valentino Krysche commendat providendum*), amelyhez a jelenlévő feleség is hozzájárult.⁴⁰ István Kovács először bátyja kizárásával minden vagyonát feleségére, Orsolýára hagyta, majd testamentuma utolsó mondatában az asszonyt szintén Michael Belß védelmére (*in tutelam*) bízta, aki a tanúk közt is szerepelt.⁴¹ Az ilyen intézkedések ritkasága véleményem szerint nemcsak azzal magyarázható, hogy az özvegyeket alkalmasnak tartották az önálló életvitelre és saját maguk jogi képviselőre, hanem azzal is, hogy a legtöbb esetben az oldalági rokonság mintegy „természetes védőháló” képezett az egyedül maradó asszonyok köré, ezért nem volt szükség külön gyám kijelölésére. Az elszegényedést azonban sokan így sem kerülhették el. A fent említett Jacobus Pinteck tényként vette számításba, hogy a sóvári kolostornak tett, évi fél hordó (*medium vas*) sörből álló adományát özvegye egy idő után már nem vagy csak kisebb mértékben (*cum tunella*) tudja teljesíteni, és megtiltotta a szerzeteseknek, hogy emiatt erőszakosan lépjenek fel az asszonnyal szemben.⁴²

Az előző generáció: adatok a szülőkről

A szülőket még a szerénynek számító pozsonyi és soproni arányszámoknál is ritkábban, összesen négy esetben említik örökösként az eperjesi végakaratok (*1. táblázat*). Jobbára akkor került sor erre, ha a testáló még nőtlen, illetve hajadon volt, és szüleitől örökölt vagyonát vissza akarta nekik juttatni. Így tett Andreas Binder leánya, Christina, aki apja házában lévő betegágyában fekvé tette meg utolsó rendelkezését: a lelki üdvét szolgáló három adomány mellett mindenét apjára hagyta, anyjáról nem emlékezett meg – talán félárva volt.⁴³ Hasonlóan rendelkezett az *adolescens*ként megjelölt Mathias Doliatoris is, aki elhalt apjáról rászállt vagyonát hagyta még életben lévő anyjára. A már nős Jorg Czaws anyjától kapott szántóföldjét adta vissza szülőjének, a szintén házas Ambrosius Withes öltözeteinek egy részét, de mindenekelőtt egy világoskék ruhát hagyott anyjára.⁴⁴ Árvaságra jutott gyermekeknél az örökbefogadó kaphatta meg a születtől származó örökséget.⁴⁵

39 Sigmund Rosenberger, DF 229583. Ha azonban a kislány nagykorúsága előtt meghalna, a pénzösszegnek anyjára kell szállnia.

40 Jacobus Pinteck, DF 229524.

41 Stephanus Faber, DF 229639.

42 Ld. 40. j.

43 Christina filia Andree Binder, DF 229099.

44 Mathias Doliatoris, DF 229623. A másik eperjesi *adolescens* végrendelkező, Petrus Thulka (DF 229599 és DF 229640) szülei már valószínűleg nem éltek a testálás időpontjában. Jorg Czaws, DF 229105; Ambrosius Withes DF 229620.

45 Puella Agnes nepos quondam honeste domine Christine Staynen, DF 229229. Mivel kiskorú gyermekek nem végrendelkezhettek, a puella valószínűleg a törvényes kort éppen betöltött hajadon leányra utal.

1. táblázat

Szülők és unokák említése a pozsonyi, soproni és eperjesi végrendeletekben

Örökhagyó	Rokonság	Szülő		Unoka		
		apa	anya	fiú	lány	ismeretlen
Férfi	Pozsonyban	11	22	14	9	9
	Sopronban	3	9	6	2	4
	<i>Eperjesen</i>	1	2	–	–	1
Nő	Pozsonyban	9	13	2	14	3
	Sopronban	2	6	1	7	4
	<i>Eperjesen</i>	1	–	7	3	–
Összesen	Pozsonyban	20	35	16	23	12
	Sopronban	5	15	7	9	8
	<i>Eperjesen</i>	2	2	7	3	1

Más esetekben a gyermekek az egyház által is előírt azon kötelességüket teljesítették, hogy szüleik lelki üdvéről is megemlékezzenek. Tóth Pál fia Gergely anyja hátrahagyott ékszerait egy kehely készítésére rendelte, Gregorius Seecz pedig felesége és anyósa akaratából és egyetértésével létesített örökmi-se-alapítványt a Szt. Miklós-templomban.⁴⁶ A szülők is számítottak gyermekeik ilyesfajta figyelmére. Thegze Lőrincné azért hagyott fiára, Mártonra egy fél malátásházat és további ingóságokat, „hogy lelkéről el ne feledkezzen”⁴⁷ – ez a kitétel más városokban is tipikusnak számított.

A következő generáció: adatok a gyermekekről

Az eperjesi végrendeletekben megemlített gyermekek száma valószínűtlenül alacsony. A 106, ilyen szempontból értékelhető család után mindössze 74 utódról szólnak a végakaratok. A gyermekeket egyáltalán nem említő testálók aránya 55,7% volt, és a maradék 44,3%-nak is csaknem fele egyetlen, negyede pedig ismeretlen számú (többes számú általános említés: *kinder/filii*) gyermekről szólt (2. táblázat). Arra a kérdésre, hogy ez az alacsony szám mivel magyarázható, a családszerkezet tárgyalásakor térünk vissza, itt csak a gyermekek említésének mikéntjét vesszük számba.

Azokra az esetekre, amikor a gyermekeket általánosságban említették, már az előzőekben láttunk példákat: a főörökösként megjelölt házastárs mellett sin-

46 Gregorius filius Tothpal, DF 229036. Gregorius Seecz, DF 228627. Hannes Sigert, DF 229145 felesége és anyja lelki üdvére együttesen tett adományt.

47 Thegze Lorinczin, DF 229207. Soltész Istvánné lányát és vejét bízta meg hasonló módon, DF 229468.

2. táblázat

Túlélő gyermekek száma családonként Pozsonyban, Sopronban és Eperjesen

Gyermek száma	Család		Fiúk		Lányok		Ismeretlen		Gyerekek összesen
	N	%	N	%	N	%	N	%	
0									
Pozsony	374	46,5							
Sopron	169	54,1							
Eperjes	59	55,7							
1									
Pozsony	179	22,2	101	56,4	62	34,7	16	8,9	179
Sopron	62	19,8	33	53,2	20	32,2	10	16,1	62
Eperjes	23	21,7	15	65,2	8	34,8			23
2									
Pozsony	119	14,8	101	42,4	101	42,4	36	15,2	238
Sopron	48	15,4	24	25,0	24	25,0	48	50,0	96
Eperjes	9	8,5	12	66,7	6	33,3			18
3									
Pozsony	60	7,5	76	42,2	78	43,3	26	14,5	180
Sopron	21	6,7	15	23,8	23	36,5	25	39,7	63
Eperjes	3	2,8	2	22,2	7	77,8			9
4 v. több									
Pozsony	26	3,2	50	48,1	44	42,3	10	9,6	104
Sopron	10	3,2	12	30,0	17	42,5	11	27,5	40
Eperjes	1	0,9	2	50,0	2	50,0			4
?									
Pozsony	35	4,5							kb. 70
Eperjes	11	10,4	kb. 10	kb. 50,0	kb. 2	kb. 10,0	kb. 8	kb. 40,0	kb. 20
Összesen:									
Pozsony	804	100,0	361	43,2	315,0	37,5	163	19,3	839
Sopron	312	100,0	85	35,0	89,0	32,6	99	36,3	273
Eperjes	106	100,0	41	25,0	8				74

te automatikusan a közös gyermekek is részesültek a végrendelező szülő javai-
ból anélkül, hogy a gyermek részesedésének részleteire kitérnének. Szintén álta-
lános rendelkezést jelzett az a kifejezés, hogy a tételesen elosztott örökség utáni
maradék javakon a gyermekek osztozzanak meg egymás között.⁴⁸ Ha azonban a
szülők több házasságot is kötöttek, az osztozás egyértelművé tétele miatt írtak a
gyermekéről.⁴⁹ Kevesebb olyan eset volt, amikor a végrendeletek a gyermekek
örökségét tételesen részletezték, azaz amikor a testamentum szolgált az örök-
rész kiadására. Gerdrud Lynkin fia és unokaöccse jelenlétében hagyta kegyes
adományai után fennmaradó ingó és ingatlan javait két fiára, akik egyike azon-

48 Pl. Hannes Sigert: „das uberig das telen dy kinder under sich nach dem besten”, DF 229145.

49 Ld. a 25., ill. a 36–38. j. adatait.

ban szerzetes volt; Martinus Calmar első rendelkezéseként fél házát leányára hagyta.⁵⁰

Kisebbségi tételekkel és szintén ritkán szerepeltek a szülői házat elhagyott, Eperjestől távolabb élő gyermekek. Nagy Imre (*Nad Emrich*) azzal számolt, hogy ha fia – „aki távoli vidéken van” (*qui est in longinquis partibus*) – nem jönne haza, bátyjai kapják az örökséget.⁵¹ Néhány utalásból az derül ki, hogy az ilyen gyermekeket lehetőség szerint meghívták a végrendelet megírásához, hogy beleegyezésüket kikérjék, de – a házastársaknál tapasztaltakhoz hasonlóan – ez nem feltétlenül jelentette azt, hogy örökölték is valamit.⁵²

Két esetben (mindkétszer női örökgyógyóknál) találkozhatunk a *filius naturalis* kifejezéssel, amelyet általában a „törvénytelen gyermek” értelemben használnak középkori forrásaink. Jelen esetben azonban azt is elképzelhetőnek tartom, hogy az örökbefogadott vagy mostohagyermekkel szemben akarták hangsúlyozni, hogy saját fiukról van szó. Az örökbefogadás egyébként igen gyakori jelenségnek tűnik a testamentumok tükrében. Egyes esetekben a házastárs előző házasságából származó (mostoha)gyermekek felneveléséről lehet szó, máskor talán – az egyházi előírásoknak megfelelően – a keresztszülők gondoskodtak az árván maradt gyermekek eltartásáról, de lehettek más kötelek is a háttérben. Helena Sparrerin egy megjegyzéséből, amely szerint a néhai Balázs diák fia, Lőrinc után 400 dénárt kapott a városházán és ezt a fiúra költötte, gyakorlati példáját láthatjuk annak, ahogyan a város adott esetben az árvák eltartásáról nevelőszülőknél keresztül gondoskodott.⁵³

A testamentumokban a mostohaszülők és fogadott gyermekek közötti érzelmek széles skálájára találhatunk példákat, az örökségért várható viták miatti kimért, személytelen viszonytól a szívélyes és őszinte szeretetet tükröző megnyilvánulásokig. Ez utóbbiak közé sorolható néhai Cristina Staynen unokája, Ágnes rendelkezése, aki az anyja bártfai háza után járó 34 forintot és további ingóságait azért hagyta nevelőapjára, Martinus Rabra, mert „öt kilenc és fél évig nevelte, mintha saját ágyékából nemzett leánya lenne” (*ipsam annis novem cum dimidio educavit tamquam filiam suam ex limbis suis progenitam*). Albert kőfaragó nevelt leányára hét rend ágyneműt hagyott egy ládában; míg a Schweidnitzből származó Laurentius Wolff városi tanító egy kivétellel összes könyvét mostohafiaira hagyta, így ők voltak hivatva továbbvinni a család értelmiségi hagyományait.⁵⁴ Több fenntartás olvasható ki Márton téglavető testamentumából, aki szorgalma-

50 Gerdud Lynkin, DF 228835, Martinus Calmar, DF 229107.

51 Nad Emrich, DF 228957.

52 Anna Hancka végrendeletékor jelen volt két leánya, Ursula és Elizabeth, de egyikük sem kapott semmit. Fia, Szentmihályi Gál egy fél káposztáskertet örökölt, „venire noluit postquam testamentarii post eum direxissent”. DF 229257.

53 Helena Sparrerin, DF 229154.

54 Ágnes nepos Cristine Staynen, DF 229229; Albertus lapicida, DF 229618. A végrendelet végrehajtóinak utólagos megjegyzése: „mindezeket odaadták, és még többet is” (*eidem ista omnia data sunt et cum hec plura*); Laurentius Wolff baccalaureus, DF 229600.

san dolgozó fiatalabb mostohafiának 2 forintot szánt, míg a középszerű munkát végző idősebb fiú nem érdemelt eddigi fizetésén felül további adományt.⁵⁵

A mostohagyermek számára tett adományok a lélek üdvét szolgáló jótékonykodás körébe is tartozhattak. Egy bizonyos Andreas felesége, Erzsébet ruhákat és ágyneműket hagyott férjére, hogy azokat adja el és fogadott fiát, Balázst abból nevelje tovább, „hogy imádkozzon érte, mintha test szerinti anyja lenne, mivelhogy gyermektelen volt” (*ut sit exorator pro ea velut pro matre carnali ex quo sine prole fuit*); Margareth Marczine pedig a feltétellel hagyott egy szederjes köpenyt mostohaleányára, hogy a leány apja rendezzen egy fürdőt a szegények számára és mondasson harminc halotti misét.⁵⁶

A testáló utáni második nemzedék: az unokák

Az unokákról szintén viszonylag ritkán és csak a végrendekezés általánosabbá válása után emlékeztek meg a testálók (*I. táblázat*). Mind az öt eset, ahol összesen 11 unokát részesítettek végrendeleti adományban, 1511 után kelt. Egy özvegyasszony főörökösnek tette meg unokáját,⁵⁷ a többiek kisebb tételeket hagytak a második generációs leszármazottakra. Két esetben bizonyos, hogy ezek a gyerekek még nem érték el a nagykorúságot: Hans Grauscher unokájának, Mártonnak, pappá szentelése esetén hagyott 10 forintot, de már előtte vetetett számára „a tanuláshoz szükséges bizonyos könyveket” (*certos libellos studii causa*) a városházán elhelyezett két forintból. Georg Cromer özvegye, Ursula viszont örökölt javaiból egy fél házat hagyott még kiskorú unokájára, utóörökösnek a Szt. Miklós-templomot rendelve.⁵⁸ A másik két alkalommal özvegyasszonyok emlékeztek meg szintén életben levő gyermekeik gyermekeiről.⁵⁹

Az oldalági rokonság

Az oldalági rokonok közül elsősorban a testvérek fordultak gyakran elő, összesen 53 eperjesi testálónál. Ez az arány megegyezik a pozsonyi és soproni testamentumokban tapasztalható gyakorisággal: ott is nagyjából minden második örökhagyó említett valamilyen oldalági rokont.⁶⁰ Az eperjesi testamentumok többször is kifejezetten utalnak rá, hogy a végrendeletet felvevő jegyzőnek, illet-

55 Martinus tegulator, DF 229626.

56 Elizabeth consors Andreae, DF 229035; Margareth Marczine, DF 229164.

57 Cristina Zimmermannin, DF 229470.

58 Hans Grauscher, DF 229411; Ursula, Jorg Cromerin, DF 229448. Az itt unokaként említett Stephanus egyébként Hans Grauscher fia volt. A nagyanya férje, Jorg Cromer saját testamentumában (DF 229445) privignusnak, azaz mostohafiúnak nevezte ugyanezt a személyt.

59 Elizabeth, Scholtes Istvanne, DF 229468; Katherina Mathien DF 229555 (négy unokát említ).

60 Szende K.: Családszerkezet i. m. 89–90. illetve Szende K.: Otthon a városban i. m. 105–106.

ve esküdteknek meg kellett bizonyosodniuk arról, hogy a jelenlevő vagy távol maradó testvérek egyike sem emel kifogást a végrendelet tartalma ellen.⁶¹ A testvéreknek a család ősi javaiból járó rész, a *debitum carnis* elhanyagolása a végrendelet utólagos megtámadásához és a rokonok közti hosszú pereskedéshez vezetett, amelyet a városi tanács mindenképpen igyekezett elkerülni. Ezért kellett az 1450-ben római zarándoklatra induló Gergely bognárnak, illetve az 1461-ben ugyanoda igyekező Hans Wildenek kikérni testvéreik hozzájárulását a nagy út előtt elkészített végrendeletükben.⁶² Így érthetjük meg azt is, miért hangsúlyozta a bevezetőben idézett Margaretha Thicznerin, hogy bátyja az asszony szükségét látva önként lemondott az őt megillető részről.⁶³

A testvérekre hagyott tételeket már csak nagy számuk miatt sem lehetséges, de nem is szükséges egyenként sorra venni. Inkább azt érdemes megjegyezni, hogy az oldalágra hagyott javak, habár jogalapjuk a család ősi közös ingatlanvagyonra volt, igen gyakran inkább készpénzből vagy ingóságokból álltak. Az utóbbiak sorában kiemelkedő helyet kaptak a ruhaneműk, ezeken belül is a *tunica* és *pallium* néven emlegetett felsőruhák, valamint esetenként a különböző fejfedők. Gyakran előfordulnak az ágyneműk, az elsősorban ónból készült asztali edények, és néhány esetben búzával, szalonnával, mezőgazdasági szerszámokkal is találkozunk. A testvérekre hagyott háziállatok (szarvasmarhák, sertések, lovak) viszonylag nagy száma könnyen érthető, ha meggondoljuk, hogy egy egyedülálló, özvegy háztartásfő halála után biztosítani kellett az állatok folyamatos gondozását, azaz ebben az esetben a jószág gyors elhelyezésének szempontja legalább olyan fontos volt, mint a testvérek megadományozása. A bevezetőként idézett példában a számba jöhető ingóságok szinte teljes körének felsorolását megtalálhatjuk. Nem fordulnak elő viszont egyetlenegyszer sem a testvéreknek szánt örökségben a város jellegzetes termékei: a fehérített vászon és a sör.⁶⁴

A készpénz viszonylag gyakori említése szintén figyelemre méltó. Közkeletű az a nézet, hogy a középkor végi magyar városok lakossága szűkében volt a készpénznek, és ezt általánosságban a testamentumok sem cáfolják meg, mert példá-

61 Példák olyan eperjesi végrendeletekre, ahol kiemelik a testvérek jelenlétét a végrendelezéskor: DF 229105, 229106, 229110, 229164 stb. A végrendelezéskor jelen lévő személyek körére és szerepére ld. *Katalin Szende: Testaments and Testimonies. Orality and Literacy in Composing Last Wills in Late Medieval Hungary.* In: *The Oral History of the Middle Ages. The Spoken Word in Context.* Ed. Gerhard Jaritz and Michael Richter. Krems and Bp. 2001, 49–66. (*Medium Aevum Quotidianum, Sonderband XII = CEU Medievalia Vol. 3.*)

62 Az előbbit teljes szövegében, az utóbbit kivonatossan közli *Iványi* 1931. 152–155., ill. 183. Gergely „készmárki bognár” megjelöléssel szerepel, de egy három évvel későbbi oklevél (uo. 164–165.) egyértelműen készmárki származású eperjesi polgárként nevezi meg. Hans Wilde testamentumának teljes szövege: DF 228813.

63 Hasonló szellemben cselekedett Miklós pap, a Krisztus Teste-oltár javadalmasa is, aki nővére szegénységét látva elengedte annak 13 forintnyi adósságát, amelyet eredetileg a Krisztus Teste Testvérületnek szánt, sőt még meg is toldotta egy ezüstpohárral és négy ezüstkannállal: DF 229523.

64 Az ingóságok részletes leírását és továbbörökítésük jellegzetes vonásait ld. *Szende K.: Otthon a városban* i. m. 129–231., passim.

ul az egyházra hagyott pénzádományok nagy részét valamely ingatlan eladásával vagy adósság behajtásával kellett előteremteni. Ráadásul az eperjesi polgárok a tárgyi anyag vizsgálata alapján kevesebb teaurálásra alkalmas tárggyal: ezüst-edényekkel és -ékszerekkel rendelkeztek, mint a nyugat-magyarországi városok lakói. Ennek ellenére a testvéreknek tett mérsékelt nagyságú, 1 és 10 aranyforint közötti pénzádományok esetében igen ritkán utaltak arra, hogy az összeg nem állt készpénzben rendelkezésre. Nagyobb összegeknél már gyakrabban előfordult, hogy például a testáló házának eladásából tudták biztosítani a fedezetet.⁶⁵ Nem terjedt el viszont az a nyugati határszél városaiban a 16. század elejétől megfigyelhető gyakorlat, hogy a testáló halála után esetleg jelentkező, korábban számításba nem vett oldalági rokonok számára egy bizonyos összeget a „biztonság kedvéért” félretettek.⁶⁶

A testvérekre hagyott ingatlanok száma mindössze öt, amely jelentősen elmarad a már leírt, más jellegű adományokétól. Ráadásul (bár ez talán a minta kis méretéből is adódik) kizárólag házakkal és házrészekkel találkozunk a testvérek által örökölt ingatlanok között. Az egyéb családtagokra – házastársakra, gyermekekre – hagyott szántóföldek, sörfőző- és malátásházak, malmok ebben az összefüggésben nem fordulnak elő. A hagyatékoknak ilyenfajta megoszlása nagyrészt azzal magyarázható, hogy a városi ingatlanok között nagyobb volt a jelentősége a szerzett (vásárolt) javaknak, mint a család örökletes vagyonának. Így a korábbi szorosabb vagyoni közösség helyett a családi szolidaritást és a személyes kapcsolatokat erősítő, a megemlékezésre alkalmas, de jóval mobilisabb ingó és pénzvagyon vált a végrendeleti adományok fő tárgyává.

A testvérek gyermekeit, az unokaöcsöket és -húgókat viszont már jóval ritkábban vették figyelembe – leginkább akkor, ha szüleik már nem éltek, hiszen akkor ők képviselték az ősi javak esetében kötelezően említendő oldalági rokonságot. Tamás mészáros meg is fogalmazta ezt: azért hagyta fegyvereit és egy sor, divatosnak számító, bár nem kimagaslóan értékes ruhadarabot az Eperjesen kívül, Stari Strotynban élő unokaöccsére, mert „egyetlen közelebbi rokonom sincs” (*nullum propinquiorem amicum habeo*).⁶⁷ A kiskorúakat egyáltalán nem említették, leszámítva azt az esetet, amikor a fent említett Gergely bognár 6-6 vörös aranyat tetetett félre Mátyás nevű unokaöccse és egy másik fiú taníttatására és pappá szentelésére. A távolabbi rokonok között is találkozhatunk egy papnak szánt fiatalemberrel, továbbá egy már felszentelt rokonnal, aki egy rend ágy-neműben részesült.⁶⁸ Az ilyen adományok mögött mindig meghúzódott az a

65 Pl. DF 22922 (a kőműves törlessze a fizetendő összeget), DF 229371 (házeladásból).

66 Szende K.: Otthon a városban i. m. 106. Egyedül Jacob Faustman különített el 6 aranyforintot, de ő is konkrétan a Sziléziában esetleg még életben levő rokonai számára (DF 229400).

67 Thomas Carnifex, DF 229244. Az unokaöcsre hagyott javak listája a következő: „den. 100 et hasuccam flaveam, similiter unam pelliceam de ovinis pellibus, insuper unam schubam parvulam coloris flavei subductam et unum gladium cum balista, unum capucium viridum cum flaveis caligis”.

68 Gertrud Prewsin *affinis*ának fia: DF 229029; Georg Corczolasch felesége, Sophia *consanguinea*: DF 229432.

gondolat is, hogy az egyházi rend soraiba kerülő rokon hatékonyabban járhat közbe a testáló lelke üdvéért, mint egy „idegennek” számító pap.

A nagykorú unokaöcsök nem kaptak olyan komoly szerepet a családi kereskedés vagy mesterség továbbvitelében, mint a nyugati határszél városaiban. A nekik szánt hagyatékok viszonylag szűk körben mozogtak. Dorothea asszony, Andreas Cromcatusch özvegye két unokahúgára hagyott ingóságaiából: a Kis-szebenben élő Elizabeth ruhadarabokat és ónedényeket, a Bártfán élő másik leány két tehenet, két disznót és szintén néhány ónedényt kapott. Stephan Hanczefay Kassán élő unokaöccse 6 forint készpénzben részesült.⁶⁹

Az egyéb oldalági rokonok köre nem mindig határozható meg pontosan. Van, amikor a testáló világosan *frater adoptivus*ról, vagy *soror in secunda linea*-ról beszél,⁷⁰ de gyakori az általános *consanguineus/a* elnevezés, amely leginkább a testáló unokatestvérét, nagybátyját vagy nagynénjét jelentette. Néhány esetben ezek a rokonok is jelen voltak a végrendekezésnél. Főörökösként a végrendelező veje szerepel két alkalommal is, akin keresztül végül is a testáló unokái válhattak a vagyon későbbi haszonélvezőivé.⁷¹ Az adományozott javak köre nagyjából megegyezik a testvéreknek adott hagyatékokéval (ruhaneműk, ágyneműk, edények, készpénz), azzal a különbséggel, hogy az ingóságok között házak helyett szántóföldek fordulnak elő gyakrabban.

A háziszolgák

Végezetül, bár demográfiai értelemben nem a családhoz, hanem a háztartáshoz tartoztak, érdemes röviden számba venni a háziszolgák végrendeleti említéseit is. Számuk nem túl magas: legfeljebb minden hatodik testáló vette őket számításba. Bár a háztartási munkából ennél bizonyára nagyobb arányban vették ki a részüket, valószínűsíthetjük, hogy Eperjesen a családon kívüli munkaerő bevonása nem érte el a nyugat-magyarországi városokban megfigyelhető mértéket. Egyes esetekben a rokonság köréből kerültek ki a szolgáltók, Magdalena Grefen például „a tiszteletre méltó Margit asszonynak, rokonának és szolgáltójának” (*honeste domine Margarethe amice et famule sue*) hagyományozott jelentős mennyiségű ingóságot.⁷² A pozsonyi vagy soproni testamentumokból időnként kiolvasható bensőséges viszonyra sem találunk igazi példákat a lejegyzett szöve-

69 Dorothea Cromcatuschin, DF 229260. Az asszony 16 évvel később kelt újabb testamentumában (DF 229650) nem tudta biztosan, hogy Elizabeth él-e még, ezért egy másik asszonyt is megjelölt örökösként. További adományok unokahúgok és -öcsök javára: Stephan Hanczefay, DF 229057; Margreth, Lorencz Mulnerin, DF 228932; Elizabeth, Mathias Corczolaschin, DF 229274.

70 Helena Sparrerin, DF 229154 (a fogadott báty az asszony főörököse lesz), ill. Osanna halarusin, DF 229610.

71 Anna Hancka, DF 229257, ill. Elizabeth relicta Faynerin, DF 229437.

72 Magdalena Grefen, DF 229390 – az *amica* szó, a német *Freund*hoz hasonlóan a késő középkorban „rokon” jelentéssel bírt.

gekben – leszámítva néhány esetet, amikor ápolókról, gondozókról (*curatrix*) és nem egyszerű szolgálókról (*famula, ancilla*) volt szó.⁷³ Ezek a személyek valószínűleg megállapodott, idősebb asszonyok voltak. A szolgálókra vonatkozó végrendeleti tételek áttekintéséből azonban úgy tűnik, hogy a többség nem kötelezte el magát egész életére a kisegítő tevékenységek végzése mellett, hanem csak a családalapítás előtti életszakaszban dolgoztak más családoknál. Több egyéni eltérés mellett végeredményben két fő adománytípust figyelhetünk meg. Vagy az elmaradt járandóságokat fizették ki végrendeletileg a munkaadók (ez többnyire férfiakra volt jellemző), vagy természetbeni adományt – ruhát, ágyneműt, ritkábban gabonát vagy háziállatot – testáltak a szolgálókra (ez az asszonyok végrendeleteiben gyakoribb). A legtöbb esetben úgy tűnik, hogy a ruha vagy ágynemű nem az előre kialakított fizetség része, hanem inkább jutalom volt.

Az örökösödési szokások sajátosságai Eperjesen

Családszerkezet és vagyonközösség

Az eperjesi végrendeletek legfeltűnőbb, a családszerkezetet érintő jelensége a gyermekek alacsony száma és a gyermektelen házaspároknek a másik két vizsgált városnál jóval nagyobb aránya (55,7%). Nem valószínű, hogy ez a jelenség megmagyarázható a városokra jellemző demográfiai deficittel. A 2. táblázatból kiolvasható alacsony gyermekszám mellett, amely szerint 106 családnak, azaz legalább 212 felnőttnek mindössze 74 leszármazottjáról szerzünk tudomást, további két emberöltő alatt jóformán elnéptelenedett volna a város, vagy pedig olyan arányú bevándorlásra lett volna utalva, amelyet környezetének népességleleslege aligha biztosíthatott volna. Ilyen mértékű demográfiai krízisről azonban nem tanúskodnak a források, sőt a város népessége a 15. század fordulóján stabilnak mondható.⁷⁴ Ezért az örökösödési szokásokban kell keresnünk a magyarázatot a testamentumokból kiolvasható alacsony gyermekszámra.⁷⁵

Az érvényben levő jogszokások szerint az öröklő házastárssal együtt a közös gyermek is automatikusan örökölt, így ennek biztosítására nem kellett végrendeletet tenni. Az öröklésnél csak a nagykorú leszármazókat vették figyelembe.

73 Dorothea Cromcatuschin, DF 229260; Cristina Codaczin, DF 229312, mindketten saját mindennapi ruhájukat hagyták gondozójukra; Gregorius Fillach neje, Caritas, DF 229110 „szakácsnőjének avagy sáfárnőjének” (coce seu dispensatrici) adományozott egy zöld ruhát.

74 A. Gácsová.: Spoločenská štruktúra mestá Prešova i. m. 347–378.; Úő: Spoločenská štruktúra Bardejova v 15. storočí a v prvej polovici 16. storočia, Bratislava, 1972. 41–44. két 16. század eleji bártfai összeírás alapján egy családra 4,42 fős átlagot számolt ki. Eperjesről hasonló összeírások nem maradtak fenn, de a két város társadalmi fejlődése nagyon sok rokon vonást mutat.

75 Ezek legteljesebb összefoglalása: *Tárkány Szücs Ernő*: Magyar jogi népszokások. Bp., 1981. A gazdagon dokumentált kötet zömmel 18. század utáni, a falusi lakosság körében gyűjtött adatokon alapszik, az öröklésről írott fejezete (707–778.) mindazonáltal számunkra is hasznos szempontokat vet fel.

A teljes eperjesi anyagban csak kétszer fordul elő az a Sopronban és Pozsonyban gyakori eset, hogy ingatlant vagy értékes ingóságot kiskorú gyermekre hagytak volna.⁷⁶ Ilyen esetekben ott utóörököst (oldalági rokont vagy valamilyen egyházi intézményt) rendeltek melléje, akire az adott vagyontárgyak szálltak, ha az eredeti örökösnek kijelölt gyermek nem érte meg a nagykorúságot.⁷⁷ Még kevésbé illett az eperjesi öröklési rendbe az, hogy még meg nem született magzat javára hagyatkozzanak, ami szintén gyakran előfordult a nyugati határszél városaiban.⁷⁸ Esetlegesen születendő gyermekről csak egy polgár emlékezett meg, de ő is inkább felesége érdekét védendő: ha fiút szülne, akkor az egész házat megtarthatja, és nem kell felét az egyháznak adnia.⁷⁹ Ezenkívül egy kovácmester rendelkezett úgy, hogy szerszámait a Szt. Miklós-plébániatemplomra hagyja – amennyiben azonban felesége újból férjhez menne, és fia születne, ez a fiú örökölje a szerszámokat.⁸⁰

Az érem másik oldala volt viszont, hogy a nagykorú gyermekek a kiházásításkor vagy nagykorúvá válásukkor rendszerint a teljes örökséget megkapták. Ezt a tényt leginkább a mostohagyermeknél kellett hangsúlyozni, hogy a nevelőszülőtől ne követeljenek többet, de édesgyermeknél is előfordult ez az eljárás. Ursula Czeczyn például azért hagyta három leánya közül a legkisebbre a házat, mert a másik kettőnek már kiadta a jussát. Gál diák pedig azt jegyezte meg, hogy a korábbi feleségétől született fiainak már korábban kiadta örökségüket, csak egynek tartozik még, aki szerzetes lett – így a gyermekek említését ez a tartozás, valamint a diák újraházasodása tette szükségessé.⁸¹

Az osztálytétel után már a szülő jóindulatán múlott, hogy megemlíttette-e újra a gyermekét, vagy azt a tényt közölte, hogy az ifjú nem élhet további követelésekkel. Kiténően példázza ezt Petrus Fleyscher testamentuma, aki 1507-ben előző feleségétől született fiáról, Gasparról és leányáról, Sophiáról akarta bebizonyítani, hogy a fiút apai és mindkettőjüket anyai javaikból minden tekintetben kielégítette, amit a városi könyvbe is bejegyeztek. Valóban, Eperjes fennmaradt városkönyvében az 1502. esztendő alatt *Petrus Fleyscher et Caspar Sartor filius* fejléc alatt olvashatjuk az erről szóló megegyezést, ahol külön hangsúlyt kapott a fiú és nővére, Sophia ígérete, hogy sem apjukat, sem annak az idő szerinti feleségét, sem más gyermekeiket vagy örököseiket emiatt nem fogják háborgatni.⁸²

76 Johannes Gabberth azzal a kikötéssel hagyott 4 hold földet az ispotály teteje lefedésének költségeire, ha „fiai mind elhaláloznának” (pueri omnes ... decesserint), DF 229103. A másik esetre ld. a 39. j.-t. Ezenkívül két kiskorú unokáról (ld. 58. j.) és egy unokaöcsről emlékeztek csak meg az eperjesi testálók.

77 Pozsony város joga szerint a férj családjának ősi vagyonát az özvegyek nem birtokolhatták teljes jögon, ezért is vették komolyan számításba a kiskorú örökösöket. Vö. *Király János*: Pozsony város joga a középkorban. Bp., 1903. 155–166.

78 Szende K.: Otthon a városban i. m. 101.

79 Ambrosius Withes, DF 229620.

80 Albertus Faber, DF 229100.

81 Ursula Czeczyn, DF 229649, Gal dyak, DF 228964.

82 DF 282529 (= Jkv.), 104. Iványi Béla az eperjesi jegyzőkönyvből publikált válogatásában (*Iványi B.* 1909a) nem számította ezt a bejegyzést a „nevezetesebb esetek” közé és így nem tette közzé.

Hogy valóban születtek-e az újabb házasságból gyermekek, azt nem tudjuk, mindenestre az apa testamentumában nem említett ilyeneket.

Hasonló volt Hans Grauscher esete, aki utolsó rendelkezése keretében azt valotta, hogy fiát, Jakobot már atyai és anyai javaiból, sőt a fivérei és nővérei után őt megillető vagyomból is teljességgel kielégítette, és ezt a tényt szintén bejegyeztette annak idején (több mint két és fél évvel korábban) a város könyvébe.⁸³ Ennek ellenére saját jóakaratóból még a fiára hagyta mindennapi kabátját, új nyestprém fővegét és 400 dénárt, amelyet a városházán a tanácsurak jelenlétében fizetett ki. Minden további adománytól elzárkózott viszont például Michael Cleyn mészáros özvegye, Dorothea, akinek néhai férje az asszony mostohafiának, Mátyásnak anyai és atyai örökrészként 45 forintot már lefizetett; és hasonlóan tett Georgius Clayn, akinek mostohafia, János vallomást is tett a végrendekezéssel egy időben arról, hogy nincsenek további igényei.⁸⁴

Az előbbi két eset érdekességét az adja, hogy a végrendelet szövegében utalnak a városkönyvbe bejegyzett (és szerencsés módon fennmaradt) megállapodásra. Szülő és gyermeke közti megállapodással azonban számos más esetben is találkozunk a városkönyvben, akár úgy, hogy később végrendelet is készült,⁸⁵ akár úgy – és ez a gyakoribb eset –, hogy csak a tanácsurak előtti megegyezést foglalták írásba.⁸⁶ A legtöbb esetben visszatérő elem, hogy egy mostohaszülő is szóba kerül. Vagy magát a megállapodást kötötték a mostohaszülővel, aki a házastársa korábbi házasságából született gyermekeknek adta ki az apai és anyai örökrészüket, vagy az édesszülő adta ki az örökséget, de megjegyezték, hogy a továbbiakban a gyermek rajta és jelenlegi házastársán semmit nem követelhet. Mindezen esetekben nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy az osztálytételt a szülő vagy nevelőszülő újabb frigyre lépése, és nem a gyermek házasodása tette szükségessé.

Az osztálytétellel tehát megszűnt a szülő és a gyermek vagyoni és legtöbb esetben lakásközössége is. Az eddigi megfigyelések alapján úgy tűnik, hogy az antropológiai irodalomban neolokalitásként leírt jelenség, tehát hogy az új családot alapító gyermekek a szülőktől független új otthonban folytatták életüket, viszonylag általános, a lehetőségek szerint elérendő törekvés volt Eperjesen.⁸⁷

83 Hans Grauscher, DF 229411. és Jkv. 112–3. (1509. jan. 30.) *Iványi B.* 1909a szintén nem közölte.

84 Dorothea, Michel Cleynin, DF 229320; Georgius Clayn DF 229526.

85 Városkönyvi bejegyzés és végrendelet is maradt fenn, pl. Jacob Faustman (Jkv. 113., ill. DF 229400), Caspar Trinkesaus (Jkv. 112., ill. DF 229378) esetében, de ők a testamentumban nem hivatkoznak a korábbi megállapodásra.

86 Csak néhány példa a 16. század elejéről, a végrendeletekkel is legjobban lefedett időszakból: Jkv. 110. Albertus Thorbay cum Cristiano filio suo (1507); Jkv. 111. Johannes Kirschner et Petrus Melczer (1507); uo. Magdalema Withesney cum Philippo et Ursula privignis. Az eperjesi jegyzőkönyv társadalomtörténeti szempontú elemzésére egy későbbi tanulmányban szeretnék visszatérni.

87 *Granasztói György*: A polgári család a középkor végi Magyarországon. Történelmi Szemle 25(1982) 605–665., 618. szerint „Mínhogy a kiscsaládi formából Kassán általában nem volt továbblépés összetett családforma felé, a polgárgyermekek, legkésőbb házasságkötésük alkalmá-

Kivételesnek számított és külön elszámolást vont maga után, hogy Caspar Scholtz lányát és vejét összeházasodásuk után három évig saját házában tartotta és ellátta. A fentebb említett Petrus Fleyscher 1507-ben szintén számonkérőleg emlegette fel, hogy leányát és vejét az elmúlt „zavargások” (a korábbi lengyel hadjárat) idején betegségükben magához vette és saját költségén eltartotta, amelyből több mint 10 aranyforint kiadása származott. Leánya ezenkívül anyja halála után magához vette az összes háziállatot, konyhai edényt és anyja minden ékszerét. Mégis hagyott rá apai jussként további készpénzt és ónedényeket, ám ha ezzel sem elégedne meg, a város bírái és esküdei jogi úton állapítsák meg, hogy jár-e még neki valami.⁸⁸ Az eltartási költségeket azért is hangsúlyozták, hogy elejét vegyék a már kiházasított gyermekek további követeléseinek. Sophia Fwrensyn viszont elszámolás terhe mellett hagyott pénzt a lányára, hogy élete hátralévő ideje alatt gondozza, és a pénzről a tanács előtt számoljon el.⁸⁹ Az idősebb generáció halandósága mellett tehát a vagyonszűkülés megszűnése is szerepet játszhatott abban az előzőekben már tárgyalt jelenségben, hogy a szülőket szinte alig említették az eperjesi végakaratok.

A túlságosan alacsony gyermekszám ellentételezéseként további tényezőként említhető a testvérek gyakori előfordulása. Mint láthattuk, a testálók mintegy fele rendelkezett legalább egy vagy két testvérrel, de előfordul három vagy négy testvér említése is. Megtörténhetett persze, hogy a szülők többszöri újránházasodása során született gyermekek egyaránt testvéreknek tekintették egymást, de az egy házasságban született és a felnőttkort megért gyermekek száma is feltétlenül magasabb volt annál, mint amelyet a gyermekek végrendeleti említéséből kiolvashatunk.

Kis leegyszerűsítéssel az eperjesi testamentumok többségét „egygenerációs végrendeleteknek” lehet nevezni, ahol a tovább örökített javak többségét a testálóval azonos nemzedékhez tartozó rokonok: a házastárs (esetenként kiskorú gyermekekkel), testvérek és unokatestvérek kapták. A szülőknek és unokáknak elenyésző, a gyermekeknek korlátozott (döntően a szülők újránházasodása miatt tisztázandó) szerepük volt a végrendeleten keresztül történő öröklésben. Szintén kisebb volt az unokaöcsök és -húgok szerepe, mert amíg szüleik (azaz a testáló testvérei) éltek, azok részesültek az örökségből. Emögött a rendelkezési gyakorlat mögött legtöbbször kétgenerációs, szülőkből és kiskorú gyermekeikből

val el kellett hogy hagyják a szülői házat.” *Kubinyi A.*: A késő középkori Magyarország történeti demográfiai problémái i. m. 106. viszont nemesi környezetből olyan adatot idéz, amely szerint apa és fia a birtokosztály után is „ugyanazon egységben és egy kenyéren éltek tovább együtt”.

88 Petrus Fleyscher, DF 229305.

89 Sophia Fwrensyn, DF 229500. Caspar Scholz azt is hangsúlyozta, hogy leányát saját pénzén házasította ki, és értékes, importált szövetből készült ruhadarabokat: „unam tunicam rubeam novam londisch pro fl. IIII cum monilibus, alias globulis septem, Item unum balteum argenteum deauratum, unum pallium viridum cum monilibus. Item lectisternia in copia cum linteaminibus” adott leányának. A részletes felsorolás fő célja az volt, hogy a leány a testálót vagy feleségét ne zaklassa további javakért: DF 229236.

álló (bár több, egymást követő házasság eredményeként felálló, és ezért nem egyszerű nukleáris családokként működő) családok valószínűsíthetők.

A család mellett különböző egyházi intézmények voltak az eperjesi testamentumok legfontosabb kedvezményezettjei. A templomok, kolostorok, vallásos testvérületek és az ispotály számára tett adományok száma szinte minden eperjesi testamentumban jóval meghaladja a világi célra fordítandó tételekét, olyan végrendelettel pedig nem is találkozunk, ahol az egyházat valamilyen módon ne támogatták volna. Ebben is eltérést tapasztalhatunk Eperjes, valamint Sopron és Pozsony között, ahol a testamentumok mintegy 20%-ából teljesen hiányoztak az egyházi hagyatékok, sőt néhány testáló a jelenlévők kifejezett felszólítása ellenére sem tett kegyes adományt.⁹⁰ Eperjesen az ún. „végrendeleti könyvbe” viszont kizárólag egyházi célú adományokat kivonatoltak.⁹¹

Összességében úgy látszik, hogy az eperjesi végrendeletek nem alkalmasak olyan mértékben a családszerkezet, elsősorban az egy-egy családban felnövekvő gyermekek számának rekonstruálására, mint a nyugat-magyarországi városok anyaga. Amit azonban elvesztünk a réven, megnyerhetjük a vámon: az eltérések felhívják a figyelmünket a vagyon megosztásának, a gyermeki örökrész kiadásának fontosságára. Az, hogy ez milyen időpontban történt: a nagykorúság elérésekor, a házasságkötéskor vagy a szülő halálakor, legalább annyira meghatározta a mindennapi élet kereteit, az újabb generáció önálló életkezdésének lehetőségeit, mint a rendelkezésre álló anyagi javak mennyisége. Az eddig megfigyeltékhez képest új elemként emelhetjük ki, hogy nemcsak a házassági, de az újrászórási stratégiák is fontos részét képezték a családszerkezet alakításának. Ilyenkor ugyanis számos esetben sor került a szülő és a korábbi házasságból származó, nagykorúságot elérő gyermek közti osztálytételle.⁹² Így az új házastársak és az esetlegesen születendő gyermekek „tisztá lappal” indulhattak, míg az örökségüket átvevő ifjak a saját háztartás alapításának irányába léphettek tovább. Hogy ez korábbi időpontra tolódott-e a korai vagyonosztály miatt, arra forrásaink sajnos nem adnak választ.⁹³

A város szabályozó szerepe

A városi hatóságok az írásos végrendelet kialakulásától kezdve Európa-szerre több oldalról is döntő szerepet játszottak a testamentumok keletkezésében: megállapították a szükséges tartalmi és formai kellekeket, tanúkat rendeltek ki

90 Ld. *Szende K.*: Testaments and Testimonies i. m. 56–57.

91 *Iványi B.* 1909c; *M. Domenová*: i. m. 56–58.

92 *Tárkány Szűcs E.*: i. m. „a juttatás kritikus alkalmai” (712.) sorában nem veszi számításba az újraházasságot, de a második házasság tárgyalásakor (kül. 279.) kitér a korábbi házasságból származó gyermek vagyonának elkülönítésére.

93 *Granasztói Gy.*: i. m. Kassára az először házasságba lépő férfiak magas, 28–30 év körüli életkorával számol.

és biztosították a jegyzők, írnokok közreműködését. Ugyanígy részt vettek a rendelkezések végrehajtásában, illetve annak ellenőrzésében is. Mindez megfigyelhető Eperjesen is, azzal a különbséggel, hogy itt a nyugati határszél városaihoz képest később indult a testamentumok írásba foglalása, akkor, amikor már az öröklésre vonatkozó jogszokások – a családokon és a városon belül egyaránt – kialakultak és rögzültek. Nem véletlenül az egyik leggyakoribb kitétel a vitás kérdések rendezésére „a város szokásjoga szerint” (*secundum consuetudinem civitatis*). Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a testálók az esküdtek belátására, illetve a szokásjogban való jártasságukra bízta a döntést, mint például Johannes Hutter a fia és felesége közötti vagyonosztályban; vagy Gertrud Binderin harmadik férje és az első házasságából származó fia közti esetleges vitában.⁹⁴ Ahogy azután a végrendekezés általánosabban elfogadottá vált, a testamentumok megfogalmazása részletesebb lett, és nem csak a feltétlenül szükséges tételeket tartalmazták. Szintén a város szabályozó szerepének fontosságát mutatja a városi könyvbe bejegyzett, fentebb idézett vagyonosztályok, családon belüli megállapodások viszonylag nagy száma.

A város irányítása tudatában volt joghatóságának növekvő szerepével, és igyekezett ennek személyi és tárgyi hátterét is megeremteni. Előbbit elsősorban a krakkói egyetemen végzett tudós jegyző, Cristan Czibner (a forrásokban gyakran *Cristanus baccalaureus*) alkalmazása, az utóbbit a gyakran forgatott jogkönyvek, jogszabálygyűjtemények beszerzése, lemásolása biztosította.⁹⁵ Mindezen ismeretek birtokában előfordult, hogy a tanácsurak felülbírálták a testáló rendelkezését. Így történt, amikor Tóth Pál fia Gergely minden javát feleségének és gyermekének adományozta, haláluk után azonban a teljes vagyont az ispotályra és a (kármelita) kolostorra hagyta. Ezzel szemben a rendelkezés mellé utólag beszúrt szövegben azt olvashatjuk, hogy „ezt a cikkelyt a plébános úr és a bírós és az esküdtek korlátozták” (*Iste articulus per dominum plebanum et per iudicem et iuratos cives civitatis huius limitatus est*), mégpedig úgy, hogy a javaknak csak egyharmada szálljon a két egyházi intézményre a testáló lelke üdvéért, míg kétharmadukat a feleség birtokolja. Az eset nemcsak a tanács hatókörét bizonyítja, hanem azt is, hogy ellenkezett a helyi szokásjoggal, hogy kiskorú után a családon kívül más örököljön.⁹⁶

94 Johannes Hutter, DF 229776; azt már a testáló kikötötte, hogy a sörfőző ház élete végéig a feleségét illesse; Gertrud Binderin, DF 229591; DF 229386. Ld. még a 38. j.-ben hivatkozott eseteket is. A „secundum consuetudinem civitatis” vita nélküli esetekben, a rendelkezés megerősítésére is bekerülhetett a testamentumba, pl. DF 229110.

95 *Iványi B.*: Das Deutschtum i. m. 378.; *Iványi B.*: Az írás és könyvek i. m. 215–217.; ld. még a 19. j.-ben idézett adatokat.

96 Gregorius filius Thotpal, DF 229036. *Iványi B.*: 1909b 290. és uo. 4. j. is idézi az esetet, a testálót tévesen Tóth Pálnak nevezve. *Iványi* feltételezése szerint az intézkedés azzal függött össze, hogy a gyermek az anyja előtt halt meg, bár a bejegyzés ezt nem mondja ki.

Az eltérések jelentősége

A történeti antropológiai irodalom az egyes, térben vagy időben távol eső társadalmak leírásakor már évtizedekkel ezelőtt felhívta a figyelmet arra, milyen eltérések lehetnek abban, ahogyan osztályt tesznek, illetve ahogy a javak megosztása összekapcsolódik a házasságkötéssel, a családszerkezettel és a családi gazdaság igényeivel.⁹⁷ Hasonló kérdések foglalkoztatják a történeti demográfusokat is. Egyrészt az első házasságkötés életkorát, mint a termékenységet alapvetően meghatározó tényezőt igyekeznek meghatározni és a további modellalkotás alapjául felhasználni, másrészt kimutatták, hogy az örökség megosztásának gyakorlata nagyban meghatározta a családok szerkezetét.⁹⁸

Itt közzétett megfigyelésemet – az adottságok szülte kényszerből – nem demográfiai célból készült forrásanyag alapján vontam le. Mégis úgy tűnik, hogy az eredmények illeszkednek a történeti demográfiai kutatások új vonulatába, amely az 1960-as, '70-es és '80-as évek általánosító, modellalkotó törekvései után a társadalmi rétegek és települések szerinti, sőt még az azonos településeken belül is megfigyelhető differenciálódást állította érdeklődése homlokterébe. „A helyi társadalmak házassági, családi, rokonsági és örökösödési rendszerei sokkal rugalmasabban működtek annál, mint ahogy az a nagy típusalkotó elméletekből következne” – szűrte le a 19–20. századi német paraszti örökösödés kutatója.⁹⁹ Térben és időben vizsgált területünkhöz közelebb kerülve, Kubinyi András is a demográfiai folyamatokban megfigyelhető regionális eltérések jelentőségét hangsúlyozza, és további elemként a nemzetiségi és vallási szempontokat is felveti.¹⁰⁰

Az előzőekben felsorakoztatott és a pozsonyi és soproni megfigyelésekkel összevetett eperjesi adatok is a differenciálódás irányába mutatnak. A három város közti eltérések hangsúlyossá teszik, hogy a feldolgozott, viszonylag bőséges forrásbázis alapján nem lehet minden következtetést országos szinten általánosí-

97 Jack Goody: *The Development of Family and Marriage in Europe*. Cambridge, 1983.; *Alice Schlegel–Rohn Eloul*: *Marriage Transactions: Labor, Property, Status*. *American Anthropologist*, New Series 90(1988) 291–309.

98 John Hajnal: *European Marriage Patterns in Perspective*. In: *Population in History. Essays in Historical Demography*. Szerk. D. V. Glass–D. E. C. Eversley, London, 1965. 101–143.; *Katherine A. Lynch*: *The European Marriage Pattern in the Cities: Variations on a Theme by Hajnal*. *Journal of Family History* 16(1991) 79–96.; *Granasztói Gy.* i. m. 640–647. (kassai példák és angol–francia kutatástörténet).

99 Az idézet *Faragó Tamás*: *Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal tézisére*. In: *A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének 2001. évi történeti demográfiai évkönyve*. Bp., 2001. 19–63., itt: 29. áttekintéséből származik, *Jürgen Schlumbohm*: *Family Forms and Demographic Behaviour: German Debates and Data*. In: *Family Structures, Demography and Population. A Comparison of Societies in Asia and Europe*. Szerk. Muriel Neven–Catherine Capron. Liège, 2000. 73–84. munkáját értékelve. *Faragó* tanulmánya maga is a területi különbségek jelentőségének hangsúlyozását tűzte ki céljául.

100 *Kubinyi A.*: i. m. 109. Vö. még *Tárkányi Szücs E.*: i. m. 754–774.

tani, sőt minél többféle területet vizsgálunk meg, annál nagyobb változatossággal találkozhatunk egyéni és közösségi szinten egyaránt. Az országosan egységes tárnokjogi szabályozás ellenére tehát egymástól sok szempontból eltérő jelenségeket figyelhetünk meg az ország távol eső városaiban.¹⁰¹ A különbségek egy része származhat az eltérő végrendekezési gyakorlatból, amely maga is tükröződése a szokásjogban és értékrendben megmutatkozó eltéréseknek, más részük viszont átfogóbb gazdasági, társadalmi és kulturális tényezőkkel függhet össze. Ezek feltárására fontos lenne minél több település forrásanyaga (nemcsak végrendeletek, hanem jogkönyvek, jegyzőkönyvek, bírósági esetek) alapján folytatni a családok szerkezetére és örökösödési szokásaira vonatkozó vizsgálatokat.

Szintén a további kutatás feladata lesz tisztázni, hogy mennyire általános az a táji vagy regionális tagolódás, amelyet korábban az anyagi kultúrában és a jelen tanulmányban az osztálytétel módjában és ezáltal közvetve a családszerkezetben tetten érhattünk. Úgy tűnik, hogy mind a tárgyak birtoklása és továbbörökítése, mind az örökösödés szokásjog által meghatározott rendje eltérő volt az ország nyugati és északkeleti részében. De hol húzódtak a határvonalak? Volt-e elkülönítő szerepe a középkori országhatároknak az itt vizsgált kérdések szempontjából? Milyen kisebb régiók figyelhetők meg? Változott-e ezek kiterjedése az idők során és hogyan? E kérdések megválaszolásában más felvidéki, valamint erdélyi és lengyel városok forrásainak vizsgálatával léphetünk előre.

101 Vö. *Granasztói Gy.*: i. m. 635–640. a budai, szepesi szász, erdélyi szász és kolozsvári normatív szabályozás összevetése.

Függelék

Konkordancia: a levéltári jelzetek és az adatbázis számai

EPERJES

Szám	Név	Dátum	Ep. jelzet	DF
1	Blumenin, Katherina	14470000	240	288703
2	Helena Stephani procuratoris	14620314	330	228816
3	Kanal, Jorg	14620319	331	228817
4	Seecz, Gregorius	14640327	340	228627
5	Lynkin, Gerdud	14660118	348	228835
6	Schererin (Lucas), Barbara	14460912	352	228838
7	Gumanin (Niclas), Barbara	14661201	353	228839
8	Prewssin, Elizabeth	14730824	388	228877
9	Codatzin (Gal), Elizabeth	14740325	393	228883
10	Richter, Hans	14771006	431	228922
11	Mulnerin (Lorencz), Margaret	14790106	438	228932
12	Sebastian, Caspar	14800000	448	228942
13	Summa legum ad testam. faciendum	14810000	455	282528)
14	Eperyes, Martinus de	14820721	461	228956
15	Nagy Imre	14820726	462	228957
16	Lichtener, Christan	14820726	463	228958
17	Gal dyak	14830220	466	228964
18	Rogkeczan (Martin) Anna	14860000	492	228992
19	Gumanin (Hans) Anna	14870301	495	228997
20	Fuxel Mathias	14890000	511	229014
21	Torday, Andreas	14910513	520	229024
22	Torday Andreas neje Margaretha	14910513	523	229028
23	Prewssin, Gertrud	14911002	524	229029
24	Vectoris (Cristian), Appolonia	14920202	527	229033
25	Elizabet consors Andree	14920224	529	229035
26	Gregorius filius Thotpal	14920307	530	229036
27	Mulnerin, Dorothea	14920322	531/a	229038
28	Fillach, Gregorius	14920327	532	229039
29	Cromer, Paul	14920629	534	229044
30	Sad Mihál	14920000	539	229049
31	Bocskoros Ágoston	14920000	539/1	0
32	Hanczefay, Stephan	14930522	545	229057
33	Bogner, Johannes	14940820	565	229077
34	Torday András	14941228	568	0
35	Slosserin / Czirnerin, (Caspar), Barbara	14950101	569	229081
36	Binder (Andrae) filia, Cristina	14960714	587	229099
37	Faber, Albertus	14960722	588	229100
38	Gabberth, Johannes	14960803	591	229103
39	Tham, Martinus et Elizabeth	14960806	592	229104
40	Czaus, Jorg	14960816	593	229105
41	Jak, Jacobus	14960903	594	229106
42	Calmar, Martinus alias Schrotter	14961002	595	229107
43	Fillachin (Gregorius), Caritas	14970121	598	229110
44	Sparrerin, Helena	14991112	641	229154
45	Oleatoris (Michael), Cristina	14991126	642	229155
46	Sigart, Hannes	15001450	645	229145
47	Marczin, Margareth	15000415	648	229164

48	Bulay, Gregorius	15010000	670	229195
49	Brengsay, Hans	15010000	670/a	0
50	Thegze, Lorincin	15020728	678	229207
51	Colb (Johannes), Cristina	15020000	689	229222
52	Staynen (Cristina) nepos, Agnes	15030302	695	229229
53	Carnifex (Benedict), consors	15030402	696	229230
54	Scholz, Caspar	15030726	701	229236
55	Carnifex, Thomas	15030000	707	229244
56	Bencza Michael	15040106	708	229245
57	Harrenbocken, Ursula	15040923	713	229253
58	Szecci, Benedek	15040000	714	229254
59	Hancka, Anna	15050120	716	229257
60	Cromcatusch (Andreas), Dorothea	15050507	719	229260
61	Corczolasch (Mathias), Elizabeth	15060406	728	229274
62	Fixelin, Clara	15061003	732	229280
63	Barlabasch, providus	15070309	751	229300
64	Fleyscher, Petrus	15070512	755	229305
65	Codaczin, Cristina	15070000	758	229312
66	Cleyn (Michael), Dorothea	15080408	761	229320
67	Alberti conthoralis Lucia	15081217	798	229360
68	Schrütther, Jorg	15080000	799	229361
69	Georgii mag.scholae consors Elizabeth	15090126	801	229363
70	Balneatoris (Ladislai), Barbara	15090220	802	229364
71	Czoewff, Martinus	15090728	803	229371
72	Trinkesaus, Caspar	15100331	810	229378
73	Boldizsar polg. veqr. vegrehajtasa	15100425	812	229380
74	Maschfel, Johannes	15100811	816	229386
75	Grefin, Magdalena	15101002	820	229390
76	Mercatoris (Stanislai), Agnes	15101212	822	229392
77	Faustman, Jacob	15110529	827	229400
78	Thicznerin, Margaretha	15110708	832	229406
79	Grauscher, Hans	15111003	836	229411
80	Koch (Steffanin), Ursula	15130402	853	229431
81	Cromer, Georg	15130731	863	229445
82	Corczolasch (Georg), Sophia	15130924	867	229432
83	Briczin, Margaretha	15131113	869	229436
84	Faynerin, Elizabeth	15131120	870	229437
85	Cromerin (Jorg)	15130293	871	229448
86	Scholtis (Istvanne), Elizabeth	15141203	887	229468
87	Zimmermannin, Cristina	15140000	889	22940
88	Binderin (Andre), Gertrud	15150105	890	229471
89	Literatus, Andreas de Corona	15150223	895	229476
90	Literatus, Andreas, de Corona (inv.)	15150000	929/a	229512
91	Cromerin (Jorg) Ursula veqr.vegreh.	15150000	929/c	229154
92	Pinterin (Georg) Dorothea	15160313	933	229520
93	Nicolaus presbiter, altarista	15160610	936	229523
94	Pinteck, Jacobus	15160620	937	229524
95	Clayn, Georgius	15160821	934	229526
96	Fwrensyn, Sophia	15170618	962	229550
97	Mathien, Katherina	15170824	966	229555
98	Modra, Mathias	15171227	974	229563
99	Schimpawl, Thomas	15190331	990	229581
100	Riczkoney, Elizabeth	15190410	991	229582
101	Rosenberger, Sigmund	15190501	992	229583
102	Binderin, Gertrud	15190830	1000	229591

103	Thulka, Petrus, adolescens	15190000	1008	229599
104	Wolff, Laurentius baccalaureus	15190000	1009	229600
105	Halarusin, Osanna	15200601	1017	229610
106	Berler, Johannes + Sophia hausfraw	15200721	1022	229615
107	Lapicida, Albert	15200804	1024	229618
108	Withes, Ambrosius	15200812	1025	229620
109	Doliatoris, Mathias	15200818	1026	229623
110	Tegulator, Martinus	15200831	1028	229626
111	Mild, Franciscus	15201001	1029	229627
112	Faber, Stephanus	15200000	1041	229639
113	Thulka, Petrus cf.103	15200000	1042	229640
114	Czeczyn, Ursula	15210130	1050	229649
115	Cromcatuschney, Dorothea	15210201	1051	229650
116	Coron, Gregorius	15230330	1106	229710
117	Kutzin, Sophia	15231229	1127	229733
118	Gerberdt/Lanius, Cristanus	15240207	1138	229745
119	Hutter, Johannes	15241021	1159	229766
120	Figulus, Urbanus	15250621	1180	229788
121	Geberth, Cristan cf. 118.	15260322	1210	229822
122	Pinter, Jorg	15260000	1234	229832
123	Perle, Hans – Melczerin, Sophia hagy. 1.	15220000	1097	229701
124	Greger wagner vom Kezmakt	14500206	253/a	0
125	Wilde, Hans	14610203	327	228813
126	Slosser, Niklas	14650000	Jkv. 46.	282529

KATALIN SZENDE
CHILDREN, BROTHERS, SISTERS, SPOUSES:
FAMILY RELATIONS AND INHERITANCE CUSTOMS IN EPERJES
(PREŠOV) AS REFLECTED IN MEDIEVAL TESTAMENTS

Since conscriptions, church registers or other traditional sources of historical demography are lacking, research on family structure in late medieval Hungarian towns has to utilize indirect evidence. This article explores the potential of last wills from Eperjes (present-day Prešov) in this respect, examining 123 wills from this free royal town from the period between 1446 and 1526. By bequeathing goods to spouses, children, grandchildren, brothers, sisters, and other collateral relatives, or mentioning them in other contexts, the testators could outline the circle of kin that was important for them. However, in Eperjes – contrary to two free royal towns in Western Hungary (Sopron and Pozsony/Pressburg/Bratislava) analysed by the author before – this circle did not comprise all living members of a family. With some simplification, the majority of last wills from Eperjes can be termed “one-generation wills,” in which most goods and chattels are bequeathed to relatives who belonged to the testator’s own generation: spouses (eventually with under-age children), brothers, sisters and cousins. Parents and grandchildren are hardly ever mentioned, which can be explained partly with a presumably high rate of mortality, and partly with the neolocality and independent households of grown-up children.

More significant is the strikingly low number of children occurring in the wills. In 106 families that can be analysed on the basis of the testaments, only 74 children are mentioned altogether. If this had been the real rate of reproduction, the population of the town would have been threatened with extinction within three generations. The relatively high number of brothers and sisters (in most cases two or three), whose inclusion in the wills was made obligatory in local customary law, also contradicts the assumption of too small families. Therefore in Eperjes one cannot estimate the number of surviving offspring on the basis of last wills. The explanation of the rare occurrence of children must be sought not in demographic features, but in the system of inheritance. Through the parallel study of last wills and the only surviving medieval protocol of the town, one can see several examples when property was divided well before both parents’ death, so there was little left to be divided on the death-bed. The children’s share was handed over when they came of age or married, or – just as frequently – when one of the parents remarried.

The Eperjes case-study calls for a closer examination of the interdependence of inheritance customs and family structure. One can also notice that even towns within the same country and legal framework show considerable regional variation, which should make one cautious towards too broad generalizations.